KOKAND UNIVERSITY HERALD SCIENTIFIC E-JOURNAL
ISSN: 2181-1695

QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI
KOKAND UNIVERSITY HERALD
ВЕСТНИК КОКАНДСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

OAK: 01-08/1819/6

www.herald.kokanduni.uz

XOTIRA VA O‘ZINI OQLASH: INGLIZ VA O‘ZBEK ROMANIDA RETROSPEKTIV ISHONCHSIZ HIKOYACHI

Narmetova Zebo Azamatovna,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, Xorijiy filologiya fakulteti stajyor o‘qituvchisi.
zebo.normetova@gmail.com
+998934674921
DOI: https://doi.org/10.54613/8at3tf89

MAQOLA HAQIDA/ О СТАТЬЕ

Qabul qilindi: 2-oktabr 2026-yil
Tasdiqlandi: 5-oktabr 2026-yil
Jurnal soni: 19-B
Maqola raqami: 45

KALIT SO‘ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

retrospektiv hikoya, xotira, o‘zini aldash, multiperspektivlik, polifoniya, Ishiguro, Hoshimov

ANNOTATSIYA/ АННОТАЦИЯ

Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek romanlarida retrospektiv hikoyalashning badiiy-narratologik xususiyatlari, xususan, o‘tmish voqealarini xotirlash jarayonida o‘zini oqlashga moyil, xotira mazmunini ongli yoki beixtiyor ravishda qayta talqin qiluvchi ishonchsiz hikoyachi obrazi qiyosiy jihatdan tadqiq etiladi. Tadqiqotda hikoyachining kechmish voqealariga munosabati, xotira va subyektiv idrok o‘rtasidagi murakkab aloqadorlik, shaxsiy manfaat va ruhiy kechinmalarning voqelikni bayon etishga ta’siri asosiy tahlil yo‘nalishlari sifatida belgilanadi. Retrospektiv hikoyalashda o‘tmishning aynan qanday bo‘lganini qayta tiklashdan ko‘ra, hikoyachining uni qanday eslashi, anglashga urinishi va o‘z nuqtayi nazaridan izohlashi muhim badiiy vositaga aylanishi ochib beriladi. Tahlil jarayonida ishonchsiz hikoyachilikning monologik va polifonik modellari ajratilib, ularning voqelikni ifodalash hamda badiiy haqiqatni shakllantirishdagi imkoniyatlari qiyoslanadi. Monologik modelda hikoyachining o‘z bayonidagi ichki ziddiyatlar, muhim tafsilotlarni chetlab o‘tishi, voqealarni tanlab eslashi va shaxsiy xatti-harakatlariga oqlov topishga intilishi orqali uning ishonchsizligi namoyon bo‘ladi. Polifonik modelda esa turli hikoyachilarning qarama-qarshi yoki bir-birini to‘ldiruvchi bayonlari voqelikning ko‘p qirrali manzarasini yuzaga keltiradi hamda alohida hikoyachining cheklangan nuqtayi nazarini aniqlashtirish imkonini beradi. Qiyosiy kuzatishlar asosida ingliz romanlarida monologik, o‘zbek romanida esa polifonik hikoyalash tamoyillarining ustuvorligi tahlil qilinadi.

ABOUT THE PAPER

Accepted: 2 October 2026
Approved: 5 October 2026
Volume: 19-B
Paper number: 45

KEYWORDS

retrospective narration, memory, self-deception, multiperspectivity, polyphony, Ishiguro, Hoshimov

ANNOTATION

This article examines the artistic and narratological features of retrospective narration in English and Uzbek novels, with particular attention to the figure of the unreliable narrator who tends to justify personal actions and consciously or unconsciously reinterpret memories while recalling past events. The study focuses on the narrator’s attitude towards past experiences, the complex relationship between memory and subjective perception, and the influence of personal interests and psychological experiences on the representation of reality. It demonstrates that, in retrospective narration, the narrator’s manner of remembering, interpreting, and explaining past events from an individual perspective becomes an important artistic device, often carrying greater significance than the reconstruction of events as they actually occurred. The analysis identifies two models of unreliable narration monologic and polyphonic and compares their potential for representing reality and constructing literary truth. In the monologic model, the narrator’s unreliability is revealed through internal contradictions, the omission of significant details, selective recollection, and attempts to justify personal decisions and actions. In the polyphonic model, the accounts of different narrators, which may contradict or complement one another, create a multifaceted representation of reality and make it possible to clarify the limitations of an individual narrator’s perspective. The comparative analysis highlights the predominance of the monologic model in the selected English novels and the polyphonic model in the Uzbek novel examined.

Kirish

Badiiy asarda o‘tmishni eslash va uni qayta hikoya qilish jarayoni inson xotirasi, ruhiy kechinmalari hamda voqelikka munosabatini ifodalovchi muhim narrativ vositalardan biri hisoblanadi. Retrospektiv hikoyalashda voqealar bevosita sodir bo‘layotgan paytdagi tasavvurlar bilan keyinchalik ularni eslayotgan shaxsning qarashlari o‘rtasida muayyan tafovut yuzaga keladi. Chunki inson o‘tmishdagi hodisalarni aynan qanday sodir bo‘lgan bo‘lsa, shundayligicha eslamaydi, balki ularni o‘zining hozirgi ruhiy holati, hayotiy tajribasi, dunyoqarashi va axloqiy mezonlari asosida qayta idrok etadi. Shu sababli retrospektiv hikoyada xotira nafaqat voqealarni tiklash vositasi, balki ularni saralash, qayta talqin qilish va ayrim hollarda o‘zini oqlash mexanizmi sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Zamonaviy narratologiyada ishonchsiz hikoyachi tushunchasi aynan hikoyachining bayoni bilan badiiy voqelik o‘rtasida yuzaga keladigan nomuvofiqliklarni o‘rganishda muhim nazariy kategoriya hisoblanadi. Bunday hikoyachi voqealarni to‘liq anglamasligi, xotirasidagi ayrim ma’lumotlarni unutishi, muhim tafsilotlarni yashirishi yoki o‘zining avvalgi xatti-harakatlariga ijobiy mazmun berishga intilishi mumkin. Ayniqsa, retrospektiv hikoyalarda hikoya qiluvchi shaxsning o‘tmishga qaytishi ko‘pincha ichki ziddiyat, aybdorlik hissi, pushaymonlik va psixologik himoya bilan bog‘liq holda kechadi. Natijada o‘quvchi

hikoyachining bayonini oddiy axborot sifatida qabul qilmaydi, balki uning ortida yashiringan ma’nolarni, sukutlarni va qarama-qarshiliklarni aniqlashga harakat qiladi.

Ingliz adabiyotida retrospektiv ishonchsiz hikoyachilikning badiiy imkoniyatlari ayniqsa XX asr oxiri va XXI asr boshlarida yaratilgan romanlarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Xususan, Kazuo Ishiguroning The Remains of the Day romanida Stivensning o‘tmish haqidagi xotiralari kasbiy burch, sadoqat va shaxsiy mas’uliyat tushunchalari bilan bog‘liq holda yoritiladi. Julian Barnsning The Sense of an Ending romanida Toni Uebsterning xotiralari orqali inson o‘z o‘tmishini qanday qayta qurishi, ayrim voqealarni unutishi yoki o‘z manfaatlariga mos ravishda talqin qilishi ochib beriladi. Ford Madox Fordning The Good Soldier romanida esa Jon Douellning izchil bo‘lmagan xotiralari, voqealarni turlicha talqin qilishi va bayon davomida o‘z fikrlariga tuzatishlar kiritishi ishonchsiz hikoyachilikning murakkab ko‘rinishini shakllantiradi. Ushbu asarlarda voqelikni anglash va baholash jarayoni asosan bitta hikoyachining subyektiv idroki orqali amalga oshadi.

O‘zbek adabiyotida retrospektiv xotira, insoniy munosabatlar va voqealarning turli nuqtayi nazarlardan yoritilishi O‘tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” romanida o‘ziga xos badiiy ifodasini topgan. Asarda voqealarning bir nechta personaj tilidan hikoya qilinishi, ularning har biri o‘z hayotiy tajribasi va ruhiy kechinmalariga asoslanib hodisalarga munosabat bildirishiga imkon yaratadi. Turli hikoyachilarning qarashlari o‘rtasidagi farqlar voqelikning murakkab va ko‘p qatlamli manzarasini yuzaga chiqaradi. Bir personajning bayonida ochilmagan yoki bir tomonlama talqin qilingan holatlar boshqa personajlarning xotiralari va munosabatlari orqali yangi mazmun kasb etadi. Shu jihatdan romanda haqiqatni anglash jarayoni alohida hikoyachining bayonidan ko‘ra, turli ovozlarning o‘zaro munosabati orqali shakllanadi.

Ingliz va o‘zbek romanlarida retrospektiv ishonchsiz hikoyachilikning namoyon bo‘lish xususiyatlarini qiyosiy o‘rganish xotira va o‘zini oqlash mexanizmlarining milliy adabiy tafakkur hamda badiiy bayon shakllari bilan munosabatini aniqlash imkonini beradi. Bunda, bir tomondan, bitta hikoyachining o‘z nutqi, sukutlari va ichki ziddiyatlari orqali namoyon bo‘ladigan monologik model, ikkinchi tomondan esa bir nechta hikoyachining o‘zaro munosabati va bir-birini to‘ldirishi asosida shakllanadigan polifonik model alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur modellarni qiyoslash orqali ishonchsizlikning psixologik sabablari, hikoyachining o‘z o‘tmishiga munosabati va o‘quvchining badiiy haqiqatni tiklashdagi ishtirokini aniqlash mumkin.

Adabiyotlar tahlili

Retrospektiv hikoya, xotira va ishonchsiz hikoyachi muammolari zamonaviy narratologiyaning muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu masalani nazariy jihatdan o‘rganishda J. Genette, F. K. Stanzel, G. Olson, J. Phelan, A. Nünning va D. Cohn kabi olimlarning ilmiy qarashlari alohida ahamiyat kasb etadi. J. Genette narrativ vaqt, retrospeksiya, analepsis va ellipsis hodisalarini tahlil qilish orqali voqealarning hikoya qilinish tartibi bilan ularning real sodir bo‘lish ketma-ketligi o‘rtasidagi munosabatni ochib beradi. Olimning ta’kidlashicha, retrospektiv hikoyalashda voqealar xronologik tartibda emas, balki hikoyachining xotirasi va bayon qilish strategiyasiga muvofiq qayta tashkil etilishi mumkin [4, 35–40-b.]. Bu yondashuv o‘tmishni eslash jarayonida hikoyachining ayrim voqealarni oldinga chiqarishi, boshqalarini esa chetda qoldirishi yoki ularning mazmunini o‘zgartirib talqin etishini o‘rganish uchun nazariy asos yaratadi.

F. K. Stanzelning narrativ nazariyasida hikoya qiluvchi subyektning voqealarga munosabati, nuqtayi nazari va hikoya jarayonidagi ishtiroki muhim o‘rin egallaydi. Olim hikoya qiluvchi va voqealarni boshdan kechiruvchi subyekt o‘rtasidagi munosabatni narrativ strukturaning asosiy belgilaridan biri sifatida izohlaydi. Ayniqsa, retrospektiv hikoyalarda voqealarni bevosita boshdan kechirgan shaxs bilan ularni keyinchalik qayta hikoya qilayotgan shaxsning bilim darajasi, dunyoqarashi va voqealarga bergan bahosi bir-biridan farqlanishi mumkin [5, 60–66-b.]. Mazkur nazariy qarash xotiraning subyektiv xususiyatlarini, hikoyachining o‘tmishdagi xatti-harakatlariga nisbatan munosabatini hamda o‘zini oqlashga qaratilgan nutqiy strategiyalarini tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega.

G. Olson ishonchsiz hikoyachilik masalasini qayta ko‘rib chiqib, hikoyachining ishonchlilik darajasini uning xatolari, bilim chegaralari va voqealarni ataylab yoki beixtiyor noto‘g‘ri talqin qilishi bilan bog‘liq holda izohlaydi. Tadqiqotchi ishonchsiz hikoyachilarni, avvalo, xato qiluvchi (fallible) va ishonchga noloyiq (untrustworthy) turlarga ajratadi. Birinchi turdagi hikoyachi voqealarni o‘z bilimining cheklanganligi, xotiraning zaifligi yoki noto‘g‘ri idrok etishi sababli xato talqin qilsa, ikkinchi turdagi hikoyachi voqelikni o‘z manfaatlari, axloqiy qarashlari yoki shaxsiy maqsadlariga muvofiq ravishda buzib ko‘rsatishi mumkin [3, 93–96-b.]. Mazkur tasnif retrospektiv hikoyachining o‘zini oqlash mexanizmlarini aniqlash, xotiradagi tasodifiy xatolar bilan ongli ravishda amalga oshiriladigan axborot manipulyatsiyasini farqlash imkonini beradi.

J. Phelanning ishonchsiz hikoyachilikka oid qarashlari masalaning ritorik va axloqiy jihatlarini yoritishi bilan ahamiyatlidir. Olim hikoyachining ishonchsizligini faqat voqealarni noto‘g‘ri bayon qilish bilan cheklamaydi, balki uning ma’lumot berish, voqealarni talqin etish va personajlarga baho berish jarayonidagi nomuvofiqliklari orqali tushuntiradi. Uning fikricha, hikoyachi ayrim ma’lumotlarni to‘liq bermasligi (underreporting) yoki voqea va personajlarni noto‘g‘ri baholashi (misregarding) mumkin [2, 49–53-b.]. Bunday holatlarda o‘quvchi hikoyachining bayoniga tanqidiy munosabatda bo‘lib, matnda ochiq aytilmagan mazmunni, sukut bilan berilgan ma’lumotlarni va hikoyachining o‘z nutqidagi ziddiyatlarni aniqlashga intiladi. J. Phelan va M. P. Martinning K. Ishiguroning “The Remains of the Day” romani asosidagi tahlili ham retrospektiv hikoyada shaxsiy mas’uliyat, axloqiy baholash va o‘zini oqlash o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni o‘rganish uchun muhim manba hisoblanadi [1, 29–36-b.].

A. Nünning ishonchsiz hikoyachilikni kognitiv va ritorik yondashuvlar uyg‘unligida tadqiq etadi. Uning konsepsiyasida hikoyachining ishonchsizligini aniqlash faqat bayon mazmuniga emas, balki matn tarkibidagi ichki ziddiyatlar, personajlar munosabatlari, hikoyachining xatti-harakatlari va uning bergan baholari o‘rtasidagi nomuvofiqliklarga ham bog‘liq. Tadqiqotchi o‘quvchining matnni idrok etish jarayonida shakllanadigan kognitiv mezonlarga alohida e’tibor qaratadi [6, 54–57-b.]. Ushbu yondashuv retrospektiv hikoyachining xotirasida yuzaga keladigan buzilishlarni aniqlashda, ayniqsa, bir xil voqeaning turli personajlar tomonidan turlicha eslanishi va baholanishini qiyoslashda samarali nazariy vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Ishonchsiz hikoyachilikning psixologik va badiiy xususiyatlarini o‘rganishda D. Cohnning tadqiqotlari ham muhim o‘rin tutadi. Olim hikoyachi bayoni va voqelik o‘rtasidagi nomuvofiqliklarni, xususan, hikoyachining o‘z qarashlari bilan uning xatti-harakatlari o‘rtasida yuzaga keladigan ziddiyatlarni tahlil qiladi. Bunday ziddiyatlar hikoyachining o‘zini anglash darajasi, ichki kechinmalari va voqealarga nisbatan subyektiv munosabatini ochib berishga xizmat qiladi [12, 307–310-b.]. Mazkur qarash xotira jarayonida shaxsning o‘z o‘tmishini qayta talqin qilishi, ayrim holatlarni o‘z ongida oqlashi va o‘quvchi tomonidan uning bayoniga nisbatan shubha paydo bo‘lishi mexanizmlarini izohlashga yordam beradi.

M. M. Baxtinning polifoniya nazariyasi esa bir nechta mustaqil ovoz va nuqtayi nazarlarning badiiy matndagi o‘zaro munosabatini tushuntirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Olim polifonik romanda personajlar ovozini muallifning yagona bahosiga bo‘ysundirilmagan, nisbatan

mustaqil dunyoqarash va pozitsiyalar sifatida talqin qiladi [7, 15–18-b.]. Ushbu nazariy yondashuv O‘tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” romanidagi ko‘p ovozli hikoyalash usulini tahlil qilish uchun muhim metodologik asos bo‘la oladi. Asarda voqealarning turli personajlar tilidan bayon qilinishi, har bir hikoyachining o‘z hayotiy tajribasi va axloqiy pozitsiyasiga ega bo‘lishi umumiy voqelikni bir nechta nuqtayi nazardan idrok etish imkonini yaratadi. Shu jihatdan polifonik bayon ishonchsizlikni faqat bitta hikoyachining ichki ziddiyatlari orqali emas, balki turli ovozlar o‘rtasidagi tafovutlar orqali ochishga xizmat qiladi.

Qiyosiy tahlil uchun tanlangan ingliz adabiyoti namunalari ham mazkur nazariy qarashlarning badiiy ifodasini kuzatish imkonini beradi. Xususan, K. Ishiguroning “The Remains of the Day” romanida Stivensning retrospektiv xotiralari kasbiy burch, sadoqat va shaxsiy mas’uliyat tushunchalari bilan uzviy bog‘langan. Hikoyachi o‘zining avvalgi qarorlarini kasbiy qadriyatlar asosida izohlashga intiladi, biroq uning bayonidagi sukutlar va ichki ziddiyatlar o‘quvchini voqealarga boshqacha munosabatda bo‘lishga undaydi [8]. J. Barnsning “The Sense of an Ending” romanida esa Toni Uebsterning o‘tmish haqidagi xotiralari vaqt o‘tishi bilan qayta ko‘rib chiqiladi. Qahramon ilgari shakllantirgan tasavvurlarining ayrimlari noto‘g‘ri yoki to‘liq bo‘lmaganini anglab boradi. Shu tariqa xotira va shaxsiy mas’uliyat o‘rtasidagi munosabat, insonning o‘z o‘tmishini subyektiv ravishda qayta qurishi badiiy talqin etiladi [9].

F. M. Fordning “The Good Soldier” romanida Jon Douellning voqealarni izchil bo‘lmagan tartibda bayon qilishi, ayrim ma’lumotlarni kechiktirib ochishi va avvalgi fikrlariga keyinchalik tuzatishlar kiritishi ishonchsiz hikoyachilikning o‘ziga xos ko‘rinishini namoyon etadi. Asarda voqealar xronologiyasining buzilishi va hikoyachining o‘z munosabatini qayta-qayta o‘zgartirishi o‘quvchining bayonga nisbatan tanqidiy munosabatini kuchaytiradi [10]. Ushbu jihatlar K. Ishiguro va J. Barns romanlaridagi retrospektiv xotira mexanizmlari bilan qiyoslash uchun muhim badiiy asos yaratadi.

O‘zbek adabiyotida O‘tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” romani xotira, shaxsiy kechinma va voqealarning turli nuqtayi nazarlardan yoritilishi jihatidan alohida e’tiborga loyiqdir. Asarda bir nechta personajning hikoyachi sifatida ishtirok etishi voqealarning ko‘p qatlamli manzarasini shakllantiradi. Har bir personaj o‘z bilimi, hayotiy tajribasi va ruhiy holatidan kelib chiqib voqealarni eslaydi hamda baholaydi. Natijada ayrim holatlar bir hikoyachi tomonidan to‘liq yoritilmagan bo‘lsa, boshqa personajning bayoni orqali yangi mazmun kasb etadi [11, foydalanilgan nashrning tegishli betlari]. Bu xususiyat romanda ishonchsizlikning polifonik shaklda namoyon bo‘lishini, haqiqatning alohida hikoyachi bayonida emas, balki turli nuqtayi nazarlarning o‘zaro munosabatida shakllanishini tahlil qilish imkonini beradi.

Umuman olganda, mavjud nazariy va badiiy manbalar retrospektiv ishonchsiz hikoyachilikni xotira, subyektiv idrok, psixologik himoya, axloqiy baholash va ko‘p nuqtayi nazarlilik bilan bog‘liq murakkab narrativ hodisa sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. J. Genette va F. K. Stanzelning narratologik qarashlari hikoya vaqtini hamda hikoyachi pozitsiyasini aniqlashga, G. Olson va J. Phelan nazariyalari ishonchsizlikning psixologik va ritorik mexanizmlarini tushuntirishga, A. Nünning va D. Cohn tadqiqotlari esa matndagi ishonchsizlik signallarini aniqlashga xizmat qiladi. M. M. Baxtinning polifoniya konsepsiyasi turli hikoyachilar ovozlari o‘rtasidagi munosabatni tahlil qilish imkonini beradi. Shunga qaramay, ingliz va o‘zbek romanlarida retrospektiv xotira orqali o‘zini oqlashning monologik hamda polifonik modellarini bevosita qiyoslash masalasi alohida tadqiqot yo‘nalishi sifatida o‘rganishni talab qiladi. Mazkur maqolada aynan shu ilmiy masalaga e’tibor qaratilib, tanlangan romanlar asosida ikki modelning badiiy-narrativ xususiyatlarini aniqlash maqsad qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotning metodologik asosini narratologik, ritorik, kognitiv va qiyosiy-tipologik yondashuvlar tashkil etadi. Dastlab K. Ishiguro, J. Barns, F. M. Ford hamda O‘tkir Hoshimov romanlarida retrospektiv hikoyalashning o‘ziga xos xususiyatlari narratologik tahlil asosida o‘rganildi. Bunda voqealarning xronologik ketma-ketligi, retrospektiv chekinishlar (analepsis), ayrim voqealarning bayondan tushirib qoldirilishi (ellipsis), shuningdek, hikoya qiluvchi men va voqealarni bevosita boshdan kechiruvchi men o‘rtasidagi munosabatlarga e’tibor qaratildi. Ritorik tahlil orqali hikoyachining voqealar haqida to‘liq ma’lumot bermasligi, ayrim holatlarni yashirishi yoki personajlar xatti-harakatlarini noto‘g‘ri baholashi kabi ishonchsizlik belgilari J. Phelanning nazariy qarashlari asosida aniqlandi. Kognitiv tahlil jarayonida esa hikoyachining bayonidagi ichki ziddiyatlar, uning so‘zlari va amaliy xatti-harakatlari o‘rtasidagi nomuvofiqliklar, shuningdek, boshqa personajlarning munosabati va baholari ishonchsizlikni yuzaga chiqaruvchi matniy signallar sifatida talqin qilindi. Tadqiqotning qiyosiy-tipologik metodi ingliz va o‘zbek romanlarida retrospektiv xotira hamda o‘zini oqlash mexanizmlarining badiiy ifodasini o‘zaro solishtirish, ularning umumiy va farqli jihatlarini aniqlashga xizmat qildi. Shu bilan birga, M. M. Baxtinning polifoniya konsepsiyasiga tayanib, O‘tkir Hoshimov romanidagi mustaqil hikoyachi ovozlari, ularning o‘zaro munosabati va voqealarni turlicha baholash xususiyatlari o‘rganildi. Tahlil jarayonida har bir roman bo‘yicha ishonchsizlik belgilari uch asosiy yo‘nalishda tasniflandi: hikoyachining o‘z nutqida namoyon bo‘ladigan ziddiyat va sukutlar, boshqa personajlar bayonida aks etadigan muqobil qarashlar hamda syujetdagi real voqealar bilan hikoyachi talqini o‘rtasidagi tafovutlar. Mazkur metodologik yondashuvlar asosida retrospektiv ishonchsiz hikoyachilikning monologik va polifonik modellari aniqlanib, ularning psixologik, narrativ va badiiy xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilindi.

Natijalar

“The Remains of the Day”da keksa Butler Stivens 1956-yildagi safari davomida Darlington Holldagi xizmatini eslaydi. U lord Darlingtonning siyosiy faoliyatini va o‘zining shaxsiy hayotdagi yo‘qotishlarini “kasbiy burch” va “qadr-qimmat” tushunchalari bilan oqlaydi. Signal hikoyachining o‘z nutqida: Stivens tez-tez “ehtimol”, “menimcha” kabi ehtiyotkor iboralar ishlatadi, og‘riqli mavzuga yaqinlashganda gapni boshqa tomonga buradi.

“The Sense of an Ending”da Toni Uebster yoshlik do‘sti Adrian bilan bog‘liq voqealarni eslaydi. Keyin hikoyachi bir paytlar o‘zi yozgan shafqatsiz xatni ko‘rib, xotirasi qanchalik tanlab ishlaganini anglaydi. Bu yerda ishonchsizlikni hikoyachining o‘zi ochadi, lekin to‘liq emas: roman oxirigacha u haqiqatni to‘liq tushunmaydi.

“The Good Soldier”da Jon Douell voqeani “eng qayg‘uli hikoya” deb boshlaydi, ammo keyinchalik o‘zi ham bir necha bor voqealarni boshqacha talqin qiladi. Hikoya xronologiyasining chalkashligi uning ishonchsizligining asosiy belgisi.

“Ikki eshik orasi”da voqealar bir nechta personaj tilidan, birinchi shaxsda hikoya qilinadi. Har bir hikoyachi umumiy voqealarning faqat bir qismini va faqat o‘z pozitsiyasidan biladi. Bir hikoyachi o‘zini oqlagan yoki sukut saqlagan joyni boshqa hikoyachi to‘ldiradi yoki boshqacha baholaydi.

Natijada yaxlit haqiqat birorta hikoyachi nutqida emas, balki ovozlar o‘rtasida, o‘quvchi ongida shakllanadi. A.Nünning ta’biri bilan aytganda, bu “multiperspektiv” signal: ishonchsizlik boshqa personajlar versiyasi bilan qiyoslash orqali aniqlanadi [6].

Tahlil qilingan romanlarda retrospektiv ishonchsiz hikoyachilikning namoyon bo‘lish shakllari, hikoya qilish usullari va haqiqatni ochish mexanizmlari bir-biridan farqlanadi. Ingliz romanlarida hikoyachining o‘z xotiralari, ichki kechinmalari, sukutlari va voqealarga bergan baholari ishonchsizlikni aniqlashning asosiy manbai bo‘lib xizmat qiladi. Bunda o‘quvchi hikoyachining bayonidagi ziddiyatlarni kuzatish orqali uning o‘tmishga nisbatan

subyektiv munosabatini anglaydi. O‘tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” romanida esa voqealarning bir nechta personaj tilidan hikoya qilinishi, turli nuqtayi nazarlarning o‘zaro to‘qnashuvi va bir-birini to‘ldirishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu farqlarni tizimli ravishda aniqlash uchun romanlar ishonchsizlikning namoyon bo‘lish shakli, hikoyachilar soni, uning yuzaga kelish sabablari, haqiqatning ochilish mexanizmi hamda badiiy vazifasi kabi mezonlar asosida qiyoslandi. Qiyosiy tahlil natijalari quyidagi jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval.

Romanlardagi ishonchsiz hikoyachilik modellarining qiyosiy tahlili

Mezon	Monologik model (Ishiguro, Barns, Ford)	Polifonik model (Hoshimov)
Hikoyachilar soni	Bitta	Bir nechta
Asosiy signal	Hikoyachining o‘z nutqidagi ziddiyat va sukutlar	Hikoyachilar versiyalari o‘rtasidagi tafovut
Ishonchsizlik turi (Phelan)	Kam xabar berish, noto‘g‘ri baholash	Har bir ovozda qisman bilish, qisman baholash
Sabab (Olson)	O‘z-o‘zini aldash, psixologik himoya	Pozitsiya cheklovi, shaxsiy manfaat, uyat
Haqiqatning o‘rni	Matn «ostida», hikoyachi aytmaganida	Ovozlar «orasida»
Ustun funksiya	Psixologik-tragik, axloqiy	Ijtimoiy-axloqiy, oilaviy-tarixiy

Jadval ma’lumotlari ingliz va o‘zbek romanlarida retrospektiv ishonchsiz hikoyachilikning ikki xil narrativ model orqali ifodalanishini ko‘rsatadi. Monologik modelda voqelik bitta hikoyachining xotirasi va subyektiv qarashlari orqali yoritiladi. Ishonchsizlik esa uning bayonidagi ichki ziddiyatlar, ayrim voqealarni yashirishi, muhim tafsilotlarni tushirib qoldirishi va o‘z xatti-harakatlarini oqlashga intilishi orqali namoyon bo‘ladi. Bunday holatda o‘quvchi hikoyachining aytganlari bilan aytilmay qolgan jihatlarni qiyoslab, voqealarning asl mazmunini mustaqil ravishda tiklashga intiladi.

Polifonik modelda esa haqiqatni anglash bir nechta hikoyachining xotiralari va individual baholarini o‘zaro qiyoslash asosida amalga oshadi. Har bir personaj voqelikning muayyan qismini o‘z nuqtayi nazaridan yoritadi, boshqa hikoyachilarning bayoni esa avvalgi tasavvurlarni to‘ldiradi yoki ularga tuzatish kiritadi. Shu sababli ishonchsizlik faqat alohida hikoyachining nutqida emas, balki turli ovozlar o‘rtasidagi tafovutlarda ham namoyon bo‘ladi. Demak, monologik modelda haqiqatni anglash hikoyachining ichki ziddiyatlarini aniqlash orqali, polifonik modelda esa turli hikoyachilar pozitsiyalarini qiyoslash orqali shakllanadi. Har ikki modelning umumiy jihati shundaki, o‘quvchi tayyor va mutlaq haqiqatni qabul qilmaydi, balki badiiy matndagi turli signallar asosida voqelikni mustaqil anglaydi.

Muhokama

Ikki modelning farqi o‘quvchidan talab qilinadigan faollikda ko‘rinadi. Monologik modelda o‘quvchi bitta hikoyachining nutqini “teskari” o‘qishi kerak: Stivens nima demayotganini, Toni nimani unutganini topishi lozim. Bu J. Phelan ta’kidlagan “implitsit muallif bilan yashirin muloqot” holati [2].

Polifonik modelda o‘quvchi “tergovchi” yoki “hakam” vazifasini bajaradi: u bir nechta guvohlik ko‘rsatmasini solishtirib, voqeaning yaxlit manzarasini tiklaydi. Bu holat Baxtin aytgan teng huquqli ovozlar muloqotiga yaqin [7].

Bu farqni milliy adabiy an’analar bilan bog‘lash mumkin. Ingliz romanida dramatik monolog va “ong oqimi” an’anasi shaxs ichki dunyosining murakkabligini bitta ovoz orqali ochishni rag‘batlantiradi. O‘zbek nasrida esa jamoa, mahalla va oila nigohi muhim o‘rin tutadi; insonga baho ko‘pincha boshqalarning fikri orqali beriladi. Biroq bu xulosa bitta o‘zbek romani tahliliga tayangani uchun gipoteza sifatida qaralishi va kengroq korpusda tekshirilishi kerak.

Shuni ham ta’kidlash kerakki, ikki model bir-birini istisno qilmaydi. “Ikki eshik orasi”dagi har bir hikoyachi alohida olinganda monologik ishonchsizlik belgilarini ham namoyon etadi; Ford romanida esa boshqa personajlar haqida Douell keltirgan ma’lumotlar polifonik tuzatish vazifasini bajaradi.

Retrospektiv ishonchsiz hikoyachilikning muhim xususiyatlaridan biri shundaki, xotira badiiy matnda o‘tmishdagi voqealarni shunchaki qayta tiklash vositasi bo‘lib qolmay, balki hikoyachining o‘zligini anglash va himoya qilish mexanizmi sifatida ham namoyon bo‘ladi. Inson o‘zining avvalgi qarorlarini eslar ekan, ularni bugungi dunyoqarashi va ruhiy ehtiyojlariga mos ravishda qayta baholashi mumkin. Bunday jarayonda ayrim xotiralar alohida ta’kidlanadi, boshqalari esa ikkinchi darajaga tushiriladi. Natijada hikoyachining o‘tmish haqidagi tasavvuri real voqelikdan muayyan darajada uzoqlashadi. Badiiy asarda aynan shu tafovut ishonchsiz hikoyachilikning psixologik asosini shakllantiradi. Ayniqsa, aybdorlik hissi, shaxsiy manfaat va ijtimoiy bosim kabi omillar hikoyachining voqealarga munosabatini belgilab, uning bayonida yashirin ziddiyatlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi.

Tahlil qilingan ingliz romanlarida o‘zini oqlash ko‘pincha shaxsning ichki dunyosi va axloqiy tanlovi bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Ishiguroning The Remains of the Day romanidagi Stivens o‘zining hayotiy qarorlarini kasbiy burch va xizmatga sadoqat mezonlari orqali izohlashga harakat qiladi. Biroq uning xotiralarida shaxsiy munosabatlar, yo‘qotilgan imkoniyatlar va axloqiy mas’uliyat bilan bog‘liq jihatlar asta-sekin yuzaga chiqadi. Bu holat hikoyachining o‘zini oqlashga intilishi bilan haqiqatni anglash ehtiyoji o‘rtasidagi ziddiyatni kuchaytiradi. Barnsning The Sense of an Ending romanida esa xotiraning ishonchliligi yanada murakkab psixologik mazmun kasb etadi. Toni Uebster dastlab o‘z o‘tmishini muayyan izchillikda tasavvur qiladi, biroq yangi ma’lumotlar paydo bo‘lishi bilan avvalgi xulosalarining asoslanganligi shubha ostida qoladi. Demak, xotira faqat unutish yoki ma’lumotni yashirish bilan emas, balki insonning o‘z hayotiy tarixini qanday anglashiga bog‘liq holda ham ishonchsizlik manbaiga aylanadi.

Fordning The Good Soldier romanida esa ishonchsizlikning namoyon bo‘lishi hikoya strukturasining o‘ziga singdirilgan. Jon Douell voqealarni izchil xronologik tartibda bayon qilmaydi, ayrim ma’lumotlarni kechiktirib ochadi va avvalgi fikrlariga qayta-qayta tuzatish kiritadi. Bu usul o‘quvchining voqealar haqidagi dastlabki tasavvurini o‘zgartirib boradi. Muhimi, hikoyachining ishonchsizligi faqat uning xotirasidagi kamchiliklar bilan izohlanmaydi, balki voqealarga bergan bahosi va o‘zining hissiy munosabatlari bilan ham belgilanadi. Shu jihatdan Ford romanida retrospektiv bayon o‘quvchini tayyor xulosaga emas, balki doimiy qayta talqin qilish jarayoniga jalb etadi.

O‘tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” romanida esa ishonchsizlikning badiiy ifodasi individual xotiradan tashqari, ijtimoiy munosabatlar va jamoaviy tajriba bilan ham bog‘liq. Turli personajlarning voqealarni o‘z nuqtayi nazaridan hikoya qilishi bir hodisaning turlicha talqin qilinishiga olib keladi. Bunda har bir hikoyachi o‘zining hayotiy tajribasi, ruhiy holati va axloqiy qarashlari doirasida fikr yuritadi. Bir personaj uchun muhim bo‘lgan voqea boshqasi uchun ikkinchi darajali bo‘lishi yoki umuman

boshqacha mazmun kasb etishi mumkin. Shu tariqa romanda haqiqatning ko‘p qatlamli manzarasi shakllanadi. Bunday bayon usuli o‘quvchiga voqealarni faqat bir shaxsning qarashlari asosida emas, balki turli insoniy taqdirlar va munosabatlar kesimida anglash imkonini beradi.

Qiyosiy jihatdan qaralganda, ingliz romanlaridagi monologik model va o‘zbek romanidagi polifonik model o‘rtasidagi farq haqiqatni ochish usullarida namoyon bo‘ladi. Monologik modelda hikoyachining o‘z nutqiga singdirilgan ziddiyatlar va sukutlar asosiy tahlil obyektiga aylansa, polifonik modelda turli hikoyachilarning bir-birini to‘ldiruvchi yoki inkor etuvchi qarashlari muhim o‘rin egallaydi. Biroq ushbu farqni milliy adabiyotlarning mutlaq va o‘zgarmas xususiyati sifatida baholash to‘g‘ri bo‘lmaydi. Chunki har ikki adabiy an’anada ham individual hikoyalash va ko‘p ovozli bayon elementlari uchraydi. Shu sababli aniqlangan modellarni tanlangan romanlarning poetik xususiyatlari doirasida talqin qilish maqsadga muvofiqdir.

Yana bir muhim jihat shundaki, retrospektiv ishonchsiz hikoyachilikda o‘quvchining matnni qabul qilish jarayoni ham alohida badiiy vazifa bajaradi. Hikoyachi voqealarni o‘ziga ma’qul shaklda taqdim etgan taqdirda ham, matndagi yashirin belgilar uning bayoniga nisbatan shubha uyg‘otadi. O‘quvchi hikoyachining xotirasi, so‘zlari, xatti-harakatlari va boshqa personajlarning munosabatlarini o‘zaro qiyoslab, mustaqil xulosa chiqaradi. Demak, ishonchsiz hikoyachilik muallif va o‘quvchi o‘rtasidagi badiiy muloqotni murakkablashtiradi hamda asarning mazmuniy qatlamlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Shunday qilib, retrospektiv ishonchsiz hikoyachilik xotira, shaxsiy manfaat, axloqiy mas’uliyat va subyektiv idrokning o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadigan murakkab narrativ hodisadir. Uning monologik va polifonik ko‘rinishlari voqelikni badiiy ifodalashning turli imkoniyatlarini namoyon etadi. Ushbu modellarni qiyosiy o‘rganish ingliz va o‘zbek romanlarida insonning o‘z o‘tmishiga munosabati, xotiraning tanlovchanligi hamda haqiqatni anglash jarayonining badiiy talqinini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Xulosa

Retrospektiv ishonchsiz hikoyachilikni ingliz va o‘zbek romanlari misolida qiyosiy o‘rganish xotiraning tanlovchanligi, shaxsiy manfaat, psixologik himoya va o‘zini oqlash ehtiyoji badiiy hikoyalash jarayoniga bevosita ta’sir ko‘rsatishini namoyon etdi. Hikoyachining o‘tmishdagi voqealarni qayta eslashi har doim ham ularni xolis baholashga olib kelmaydi. Aksincha, ayrim holatlarda shaxs o‘zining avvalgi qarorlarini oqlash, mas’uliyatdan qochish yoki ruhiy muvozanatini saqlash maqsadida xotiradagi ma’lumotlarni tanlab bayon qiladi. Shu jihatdan retrospektiv hikoyachining ishonchsizligi xotira imkoniyatlarining cheklanganligi bilan bir qatorda, uning axloqiy va psixologik pozitsiyasi bilan ham belgilanadi.

Tahlil davomida ishonchsiz hikoyachilikning monologik va polifonik modellari ajratildi. K. Ishiguro, J. Barns va F. M. Ford romanlarida monologik model ustun bo‘lib, voqelik bitta hikoyachining subyektiv xotiralari, ichki ziddiyatlari va o‘zini oqlashga qaratilgan bayoni orqali ochiladi. Bunday asarlarda ishonchsizlikni aniqlash uchun hikoyachining aytganlari bilan sukut saqlagan jihatlarini, voqealarga bergan bahosi bilan real xatti-harakatlari o‘rtasidagi tafovutlarni qiyoslash muhim ahamiyat kasb etadi. O‘tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” romanida esa polifonik modelning ustunligi kuzatilib, voqealar bir nechta personajning xotiralari va individual munosabatlari orqali yoritiladi. Natijada badiiy haqiqat alohida hikoyachining bayonida emas, balki turli ovozlarning o‘zaro munosabati va bir-birini to‘ldirishi jarayonida shakllanadi.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, monologik modelda haqiqatni anglash hikoyachining ichki ziddiyatlari, yashirin ma’nolari va bayondagi uzilishlarni aniqlash orqali amalga oshsa, polifonik modelda turli hikoyachilarning qarashlarini o‘zaro solishtirish asosiy vositaga aylanadi. Har ikki modelda ham o‘quvchi voqealarni mustaqil baholovchi va badiiy haqiqatni tiklashda faol ishtirok etuvchi subyekt sifatida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, aniqlangan farqlarni ingliz va o‘zbek adabiy an’analaridagi hikoyalash xususiyatlari bilan bog‘lash mumkin bo‘lsa-da, bu holatni umumiy qonuniyat sifatida baholash uchun kengroq adabiy korpus asosida qo‘shimcha tadqiqotlar olib borish zarur.

Retrospektiv ishonchsiz hikoyachilik badiiy asarda inson xotirasining murakkabligini, o‘zligini anglash jarayonidagi ziddiyatlarni va shaxsning o‘z o‘tmishi oldidagi mas’uliyatini ochib beruvchi muhim narrativ vositadir. Uning monologik va polifonik shakllarini qiyosiy o‘rganish ingliz va o‘zbek romanlarining poetik imkoniyatlarini chuqurroq anglash, hikoyachi va badiiy haqiqat o‘rtasidagi munosabatlarning o‘ziga xos jihatlarini aniqlash uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Phelan J., Martin M. P. The Lessons of «Weymouth»: Homodiegesis, Unreliability, Ethics, and The Remains of the Day // Narratologies / ed. D. Herman. – Columbus: Ohio State University Press, 1999.
2. Phelan J. Living to Tell About It: A Rhetoric and Ethics of Character Narration. – Ithaca: Cornell University Press, 2005.
3. Olson G. Reconsidering Unreliability: Fallible and Untrustworthy Narrators // Narrative. – 2003. – Vol. 11, № 1. – P. 93–109.
4. Genette G. Narrative Discourse: An Essay in Method. – Ithaca: Cornell University Press, 1980.
5. Stanzel F. K. A Theory of Narrative. – Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
6. Nünning A. Reconceptualizing Unreliable Narration: Synthesizing Cognitive and Rhetorical Approaches // A Companion to Narrative Theory / ed. J. Phelan, P. J. Rabinowitz. – Oxford: Blackwell, 2005.
7. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Советский писатель, 1963.
8. Ishiguro K. The Remains of the Day. – London: Faber and Faber, 1989.
9. Barnes J. The Sense of an Ending. – London: Jonathan Cape, 2011.
10. Ford F. M. The Good Soldier. – London: John Lane, 1915.
11. Hoshimov O‘. Ikki eshik orasi. – Toshkent. (Foydalanilgan nashr ma’lumotini kiriting.)
12. Cohn D. Discordant Narration // Style. – 2000. – Vol. 34, № 2.